

УДК 37.032+37.04

С. Є. ЛУПАРЕНКО

ПРОБЛЕМА ДИТИНСТВА В ДОСЛІДЖЕННЯХ Д. ЕЛЬКОНІНА

У статті розкрито напрями досліджень дитинства, що здійснювалися Д. Ельконіним, а саме: питання природи й еволюції дитинства; проблеми психічного розвитку дитини протягом різних періодів дитинства (розвиток нервової системи й вищої нервової діяльності, етапи психічного розвитку дитини протягом періоду немовля, раннього й дошкільного дитинства); психологія гри; розвивальне навчання.

Ключові слова: дитина, дитинство, дослідження, розвиток, гра.

На сучасному етапі розвитку освіти дитинство визнається унікальним, значущим віковим періодом у житті людини, про що свідчить той факт, що воно є предметом полідисциплінарного дослідження, тобто різні аспекти дитинства вивчаються різними науками, зокрема існують історичний, етнографічний, соціогенетичний, психолого-педагогічний та інші аспекти його розгляду. У ХХ ст. цей інтерес набув значного посилення, зокрема, у психологічній науці, що досліджувала різні питання формування дитини протягом дитинства (розвиток нервової системи, пізнавальних процесів тощо).

Одним із учених, який зробив значний внесок у розробку різних проблем дитинства, був Д. Ельконін, котрий визнавав дитинство важливим етапом розвитку людини, протягом якого закладаються основи всього майбутнього життя особистості.

Аналіз історичної та психолого-педагогічної літератури показав, що певні аспекти педагогічної спадщини Д. Ельконіна досліджувалися вченими, зокрема: розвивальні програми, розроблені Д. Ельконіним спільно з В. Давидовим, аналізуються в працях Н. Петрової, О. Шароглазової та ін.; аналіз психології гри за Д. Ельконіним розкривається в дослідженнях Б. Хасан та ін.; питання дитячої психології у науковій творчості Д. Ельконіна проаналізовані в роботах А. Венгера, Б. Ельконіна, П. Нежного, В. Слободчикова та ін.; здобутки психологічної спадщини Д. Ельконіна та її вплив на розвиток сучасної науки розкрито в дослідженнях О. Асмолова, В. Зінченко, О. Леонтьєва, Л. Обухової та ін. Проте проблема дитинства в спадщині Д. Ельконіна не стала предметом окремого дослідження.

Метою статті є розкриття напрямів досліджень дитинства, що здійснювалися Д. Ельконіним.

Основними питаннями, які досліджував Д. Ельконін щодо проблеми дитинства, були такі: природа й еволюція дитинства; психічний розвиток дитини на різних вікових етапах дитинства; психологія гри та її значення для розвитку дитини; розвивальне навчання.

Так, розробляючи питання природи дитинства, Д. Ельконін дійшов висновку, що дитинство виникло на тому етапі еволюції тваринного світу, коли інстинктивні форми поведінки перестали відповідати відносинам із на-

вколишнім середовищем, які постійно ускладнювалися. Для набуття протягом життя відповідних форм поведінки і виникло дитинство [3]. У той час дитину не можна було включити до системи суспільного відтворення безпосередньо, оскільки вона ще не могла оволодіти знаряддями праці через їхню складність. Унаслідок цього природне залучення дітей до продуктивної праці відкладалось у часі. Д. Ельконін зазначав, що це відбувалося шляхом специфічного вклинювання нового періоду розвитку, який призвів до “зсуву вгору в часі” періоду оволодіння знаряддями виробництва.

На ранніх етапах розвитку людського суспільства, коли збиральництво за допомогою примітивних знарядь (збирання плодів з дерева або викопування коріння) було основним способом здобуття їжі, дитина дуже рано і швидко пристосовувалася до праці дорослих людей і практично засвоювала способи використання примітивних знарядь і здобування їжі. Дитинство такої дитини було дуже коротким і не передбачало спеціальної підготовки до праці та до життя взагалі. Діти вчилися всьому, спостерігаючи за дорослими й наслідуючи їх, і вже в ранньому віці могли виконувати певні види робіт, що й дорослі.

Треба підкреслити, що розкриття Д. Ельконіним природи виникнення дитинства сприяло підвищенню інтересу науковців до вивчення питань походження дитинства та стало основою для проведення нових досліджень, присвячених проблемі еволюції ставлення дорослих до дитинства і дітей.

У ході своїх досліджень Д. Ельконін підкреслював виняткове значення періоду дитинства в житті людини. Як відзначав учений, протягом дитинства відбувається формування дитини як члена суспільства, розвиток її психіки, свідомості від елементарних форм відображення, які притаманні немовлятам, до розвинених форм свідомого відображення дійсності, властивих дорослій людині [4].

Дитина, на думку дослідника, народжується надзвичайно безпомічною. Вона володіє лише тими природженими механізмами, що створюють можливість для підтримки її життя дорослими, які наглядають за нею [4, с. 14] і спрямовують розвиток дитини – “формування її як члена суспільства, процес становлення її як особистості” [4, с. 5]. Джерелом розвитку особистості дитини та її специфічно людських особливостей стає середовище.

У процесі свого розвитку дитина вступає у специфічні стосунки зі світом навколишніх її предметів і явищ, що були створені попередніми поколіннями людей. Ці стосунки характеризуються двома взаємопов’язаними особливостями. Перша особливість полягає в тому, що дитина не пасивно пристосовується до світу предметів, що оточує її, а активно присвоює собі всі досягнення людства, оволодіває ними. Другою особливістю стосунків дитини з оточуючою її дійсністю як джерелом розвитку є те, що конкретними носіями всього того, чим має оволодіти дитина протягом життя, є дорослі, які виховують і навчають її. Проте лише власна діяльність дитини з оволодіння дійсністю, опосередкована її стосунками з дорослими, які є но-

сіями всіх тих багатств, що були накопичені людством, є рушійною силою розвитку дитини як члена суспільства, її психіки і свідомості.

У своїх працях Д. Ельконін на основі принципів вивчення психічного розвитку дитини, що сформувалися в радянській дитячій психології (принцип об'єктивного підходу до психічного розвитку дитини, принцип причинного пояснення ходу розвитку, принцип вивчення психіки у процесі її цілеспрямованого формування), та методів дослідження психічного розвитку дітей (спостереження, експеримент тощо) розглядав різні питання дитячої психології. Так, він досліджував розвиток нервової системи і вищої нервової діяльності в дитячому віці (виникнення і розвиток вищої нервової діяльності протягом дитинства, вияви аналітичної діяльності мозку дитини, види утворення та розвиток тимчасових зв'язків, вікові особливості динаміки нервових процесів), етапи психічного розвитку дитини в різні періоди дитинства, а саме: у період немовля, ранньому та дошкільному дитинстві [4].

Д. Ельконіним були проаналізовані існуючі теорії щодо рушійних сил психічного розвитку дитини. Так, згідно з теорією преформізму, розвиток особистості із самого початку визначається спадковими задатками, і протягом дитинства відбувається поступове розгортання цих властивостей, а психічний розвиток зводиться лише до зростання, якісної зміни вже наявних властивостей, тим самим заперечуючи розвиток як вияв нових якостей. Інша теорія (сенсуалізм) стверджує, що дитина на момент народження є "tabula rasa" ("чистою дошкою"), і під впливом зовнішніх умов у неї поступово виникають психічні якості, властиві людині. Незважаючи на те, що ці дві теоретичні концепції, на перший погляд, здаються протилежними (одна бачить рушійні сили психічного розвитку у спадковості, інша – у зовнішньому середовищі), на думку Д. Ельконіна, вони обидві розглядають дитину як пасивний суб'єкт зовнішніх впливів.

З огляду на це, учений також аналізував теорію конвергенції цих двох факторів – спадковості й середовища. Проте, Д. Ельконін зазначав, що ця теорія не сприяє правильному розумінню процесів психічного розвитку дитини, оскільки вона стверджує, що спадковість визначає весь хід психічного розвитку, а середовище лише реалізує його [4].

Д. Ельконіним окремо були проаналізовані значення й особливості провідної діяльності дітей (у цій діяльності найповніше відображені типові для цього періоду розвитку стосунки дитини й дорослих; провідна діяльність пов'язує дитину з елементами навколишньої дійсності, які на цей момент є джерелами психічного розвитку; від провідної діяльності, у першу чергу, залежать основні психологічні зміни в дитини, які спостерігаються в цей період розвитку; саме всередині провідної діяльності відбувається формування або перебудова основних психічних процесів дитини) [4].

Особливо детально вчений досліджував специфіку розвитку дітей на різних вікових етапах дитинства. Зокрема, він виокремив такі основні моменти, що характеризують психіку дитини першого року життя [4]: 1) розуміння мовлення дорослих і поява перших слів, що були самотійно

промовлені дитиною; 2) виконання різноманітних дій із предметами; 3) наявність перших спроб ходьби; 4) дія може керуватися словом; 5) словом може керуватися і сприйняття дитини. Найсуттєвішим набуттям є те, що на першому році життя в дитини виникає основна соціальна потреба – потреба у спілкуванні з дорослими [4, с. 92], а також відбувається інтенсивний розвиток рецепторної і рухової сфер дитини та форм спілкування.

Протягом раннього дитинства особливе значення має створення дитині умов для розвитку мовлення. Для оволодіння мовленням недостатньо лише дати дитині слова як зразки для запозичення, а необхідно створювати потребу в їх активному використанні [4, с. 96]. Зв'язок між словом і предметом або словом і дією виникає лише за наявності потреби у спілкуванні, у системі діяльності дитини, що відбувається за допомогою дорослих або спільно з ними.

Практична діяльність дитини раннього віку з предметами з боку її стосунків з дорослими характеризується як спільна діяльність, можливість якої активізує мовлення з використанням слів, які мають предметне значення. У процесі засвоєння застосування предметів і засобів спілкування – мови, що є головним змістом життя дитини в ранньому дитинстві, відбувається подальший розвиток її свідомості й окремих психічних властивостей [4, с. 103].

На думку Д. Ельконіна, раннє дитинство – це період формування власне предметних дій, період засвоєння способів використання предметів, сформованих суспільством [4, с. 122]. У засвоєнні предметних дій найважливіша роль належить мовленню як основному засобу спілкування дорослих з дитиною. Раннє дитинство є також періодом становлення первинних форм наочно-дієвого мислення, які виникають у процесі заміни ручних операцій операціями із знаряддям, унаслідок засвоєння дитиною суспільних способів застосування речей, тобто предметних дій [4]. Отже, у ранньому дитинстві формування нових рухів відбувається у процесі засвоєння предметних дій і є побічним продуктом практичної діяльності дитини, у центрі якої є предмет і оволодіння ними [4].

Особливістю дошкільного дитинства Д. Ельконін вважав поступове усвідомлення звукової складової мовлення, яку визначав центральним моментом усього засвоєння мовлення, оскільки воно підвищує можливість орієнтуватися дитині у складних співвідношеннях граматичних форм і виступає однією з найсуттєвіших передумов нового етапу в оволодінні звукової складової мовлення – етапу, пов'язаного з навчанням читання і письма [8; 10].

Рольова гра, малювання, ліплення, різні види конструювання, елементарні форми праці, що виникають у дошкільному дитинстві, є новим контекстом, до якого включаються і всередині яких розвиваються окремі рухи й дії дитини. На цьому етапі розвитку дітей їхнє формування опосередковується мотивами, завданнями й умовами діяльності. Нові види діяльності висувають вищі вимоги до окремих рухів, яким дитина вже володіє, і викликають потребу в засвоєнні нових рухів.

Дошкільний вік є періодом, протягом якого відбувається перехід від наочно-дієвого мислення до наочно-образного, а потім – до чисто словесного. Вирішальною умовою для цього переходу, на думку Д. Ельконіна, є набуття дитиною такого досвіду розв'язання завдань у наочно-дієвому плані, при якому формуються вищі орієнтації в умовах завдання й активізується мовленнєве спілкування.

У дошкільному віці відбуваються якісні зміни в поведінці дітей: поведінка в цілому, вчинки й окремі дії дитини стають довільно керованими. Поведінка дитини спочатку опосередковується образами, наданими в конкретній формі поведінки іншої людини, а потім – усе більш і більш узагальненими образами, які виступають у формі правила або норми, що формуються словесно [4].

Д. Ельконіном були виокремлені основні зміни, які відбуваються в дитини протягом дошкільного дитинства, а саме: виникають нові мотиви вчинків і дій, перш за все, суспільні мотиви, пов'язані з розумінням відносин між людьми, а саме: мотиви обов'язку, співпраці, змагання тощо (так, починають формуватися суспільні за своїм змістом мотиви виконання трудового завдання в найпростішій формі прагнення зробити щось корисне для іншої людини); формуються перші етичні інстанції і на їх основі – моральна оцінка, яка починає визначати емоційне ставлення дитини до інших людей (дошкільний вік є тим періодом, протягом якого виникають перші етичні норми поведінки й формуються пов'язані з ними моральні переживання. Виникнення почуття обов'язку у відносинах з іншими людьми (дорослими, друзями) і формування почуття обов'язку як мотиву діяльності мають важливе значення для переходу дитини в майбутньому до обов'язкової діяльності з правилами, якою є шкільне навчання); формується довільна поведінка й нове ставлення дитини до себе і своїх можливостей, особливим завданням тут є оволодіння вмінням керувати собою; виокремлюються певні дії та операції, оволодіння яким висувається дорослими перед дітьми, які сприяють оцінюванню дитиною своїх можливостей (“можу” і “не можу”) і починають мотивуватися наявністю або відсутністю необхідних умінь; розвиток стосунків дитини і дорослих та ускладнення змісту основних видів діяльності сприяє, по-перше, усвідомленню суспільної значущості праці, по-друге, виокремленню особливих функцій дорослих щодо дитини (функцій керівництва і навчання), по-третє, виокремленню дитиною свого місця в системі суспільних відношень, формуванню самооцінки (Д. Ельконін визнав її основним утворенням дошкільного дитинства) [4].

Окрім того, Д. Ельконін ґрунтовно досліджував психологію гри: проаналізував зарубіжні теорії гри, розуміння гри у вітчизняній психології; розкрив історичне виникнення рольової гри (історію іграшок, історичне виникнення розгорнутої форми ігрової діяльності), розвиток гри в дошкільному віці; показав її значення для розвитку дитини [5; 7; 9].

Результати своїх психологічних досліджень Д. Ельконін утілював у педагогічну практику. Так, спільно з В. Давидовим він розробив основи

теорії розвиваючого навчання, яке своїм змістом, формами й методами роботи та завдяки орієнтації на потенційні можливості й закономірності розвитку учнів спрямовувалося на розвиток їхніх фізичних, пізнавальних і моральних здібностей. Розвивальне навчання не лише сприяло формуванню в учнів теоретичного мислення, а й розумінню відносин і причинно-наслідкових зв'язків між фактами, явищами. Головними вимогами до організації навчально-виховного процесу за теорією розвивального навчання Д. Ельконіна та В. Давидова були такі [1; 2; 6]: поняття засвоюються не в готовому вигляді, а шляхом дослідження матеріально-предметних умов їх виникнення; спочатку засвоюються загальні, абстрактні поняття, а потім досліджуються конкретні форми їх виявлення; загальні зв'язки відтворюються у спеціальних предметних, графічних або знакових моделях, на основі яких аналізуються властивості цих зв'язків; навчальна діяльність спрямована на відкриття генетично вихідних, загальних зв'язків або елементарних форм, які визначають зміст і структуру об'єкту в цілому; в учнів формуються спеціальні предметні дії, за допомогою яких вони виділяють, моделюють, аналізують загальні зв'язки.

Висновки. Отже, Д. Ельконін ґрунтовно дослідив різні питання дитинства й розвитку дитини, які збагатили вітчизняну і світову науку. Учений розкрив питання природи й еволюції дитинства, дослідив різні проблеми психічного розвитку дитини протягом дитинства (розвиток нервової системи і вищої нервової діяльності в дитячому віці, етапи психологічного розвитку дитини протягом періоду немовля, раннього й дошкільного дитинства), детально розробив питання психології гри та ідеї розвивального навчання.

Ця стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним для подальших розвідок є розкриття питань дитинства в науковій спадщині К. Вентцеля, а також розвиток поглядів на дитинство й дитину в історії педагогічної думки (вітчизняної та зарубіжної).

Список використаної літератури

1. Лозова В. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посіб. для педагог. навч. закл. / В. Лозова, Г. Троцько. – Харків : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди : ОВС, 2002. – 400 с.
2. Давыдов В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального исследования / В. Давыдов. – Москва : Педагогика, 1986. – 240 с.
3. Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. / Э. Днепров, В. Зинченко, И. Кон, В. Лакшин и др. ; под ред. В. Давыдова. – Москва : Большая российская энциклопедия, 1993. – Т. 1. – 608 с.
4. Эльконин Д. Детская психология (развитие ребенка от рождения до семи лет) / Д. Эльконин. – Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1960. – 328 с.
5. Эльконин Д. Игра, ее место и роль в жизни и развитии детей / Д. Эльконин // Дошкольное воспитание. – 1976. – № 5. – С. 41–46.
6. Эльконин Д. Избранные психологические труды / Д. Эльконин. – Москва : Педагогика, 1989. – 560 с.
7. Эльконин Д. Насущные вопросы психологии игры в дошкольном возрасте / Д. Эльконин // Игра и ее роль в развитии ребенка дошкольного возраста. – Москва : АПН СССР, 1978. – С. 7–21.

8. Эльконин Д. Некоторые вопросы психологии усвоения грамоты / Д. Эльконин // Вопросы психологии. – 1956. – № 5. – С. 38–54.
9. Эльконин Д. Психология игры / Д. Эльконин. – Москва : ВЛАДОС, 1999. – 360 с.
10. Эльконин Д. Развитие речи в дошкольном возрасте / Д. Эльконин. – Москва : АПН РСФСР, 1958. – 115 с.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2014.

Лупаренко С. Е. Проблема детства в исследованиях Д. Эльконина

В статье раскрыты разные направления исследований детства, которые осуществлялись Д. Эльконым, а именно: вопрос природы и эволюции детства; проблемы психического развития ребенка в разные периоды детства (развитие нервной системы и высшей нервной деятельности, этапы психического развития ребенка на протяжении младенческого, раннего и дошкольного детства); психология игры; развивающее обучение.

Ключевые слова: ребенок, детство, исследования, развитие, игра.

Luparenko S. Childhood Issue in D. Elkonin's Researches

Different fields of childhood researches carried out by D. Elkonin have been revealed in this paper. Thus, the scientist investigated the issue of nature and evolution of childhood: childhood appeared when it was impossible to include children in the system of social reproduction directly, as they were not able to use the tools of labor because of their complexity. As a result, children's natural engaging in labor was postponed. D. Elkonin asserted that it happened through specific wedging of a new period of development which caused "time upward shift" of the period of mastering the means of production. Besides, the scientist investigated the problem of children's mental development throughout childhood: development of nervous system and higher nervous activity, the stages of mental development over a period of babyhood, early infancy and pre-school childhood. Thus, the influence of development conditions on children, the development of their receptor and motor spheres and forms of communication are considered to be the most important features during babyhood; speech development, the formation of children's subject actions and their mental growth are the main processes which occurs during early infancy; role-playing game as preschoolers' leading type of activity, the development of their actions and movements, mental processes and personal formation come to the fore in pre-school childhood. D. Elkonin carried out these researches on the basis of the principles of investigation of children's mental development which occurred in national children's psychology (principle of objective approach to children's mental development, principle of causal explanation of course of development, principle of study of the psyche in the process of its purposeful formation, etc.) and methods of investigation of children's mental development (observation, experiment, etc.). D. Elkonin analyzed existing theories about driving forces of children's mental development (preformism and sensationalism) and the theory of convergence of two factors (heredity and surroundings). Moreover, D. Elkonin developed the foundation of psychology of game. He analyzed foreign theories of game and understanding of game which emerged in native psychological science, revealed historic appearance of role-playing game (history of toys, historic appearance of expanded form of game activity), development of game in pre-school age and the importance of game activity for child's mental development. The paper focuses on the fact that D. Elkonin implemented the results of his psychological researches into pedagogical practice. For instance, D. Elkonin and V. Davydov developed the basics of the theory of developing education which aimed at development of children's physical, cognitive and moral abilities through its content of education, forms and methods of work, orientation to children's potential abilities and patterns of development.

Key words: child, childhood, researches, development, game.